

ПРИМЉЕНО: 25-04-2024			
Орг. јед	Број	Прилог	Вредност
	17/10/1		

НАСТАВНО – НАУЧНОМ ВЕЋУ
ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Извешетај О ОЦЕНИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

**НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

На основу одлуке Наставно-научног већа Економског факултета у Београду од 10. априла 2024. године, одређени смо за чланове Комисије за оцену докторске дисертације под називом „**Детерминанте предузетничке активности и њен утицај на одрживи развој: теоријска и емпиријска анализа**“ кандидаткиње Јелене Марјановић.

Пошто смо проучили завршену докторску дисертацију, подносимо следећи

**ИЗВЕШТАЈ
О ОЦЕНИ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ**

1. Основни подаци о кандидаткињи и дисертацији

Кандидаткиња Јелена Марјановић је рођена 26. августа 1991. године у Сарајеву. Основну школу и гимназију (општи смер) завршила је у Сокоцу као носилац Вукове дипломе. Дипломирала је на Економском факултету Пале 2014. године са просечном оценом 9,97. Мастер студије завршила је 2017. године одбравивши мастер рад под насловом „Потенцијал предузетништва и малих и средњих предузећа у функцији привредног развоја Републике Српске“ остваривши просечну оцену 9,88.

Током студија била је стипендиста Фонда „Др Милан Јелић“ и Министарства просвете и културе Републике Српске. Добитница је Захвалнице за допринос развоју Економског факултета поводом обележавања 62. године постојања и 21. године успешног рада у Републици Српској и Плакете Универзитета у Источном Сарајеву за изузетан успех у току студија на Економском факултету Пале.

Докторске студије на Економском факултету Универзитета у Београду уписала је 2017. године. Након што је положила све испите предвиђене наставним планом (Методологија научног истраживања ИД, Методи и технике научног истраживања и анализе, Моделирање и оптимизација, Економетрија ИД, Фискална економија, Економика стратегије, Развојна и регионална економија, Корпоративно управљање и Стратегија конкурентности) са просечном оценом 8,89, пријавила је 2022. године докторску дисертацију под насловом „Детерминанте предузетничке активности и њен утицај на одрживи развој: теоријска и емпиријска анализа“.

Запослена је на Економском факултету Пале као виши асистент на УНО Предузетничка економија. Учествоје у процесу извођења часова вежби на предметима *Предузетничка економија, Предузетништво у туризму, Предузетништво и управљање малим бизнисом, Услуге и услужни бизнис, Стратегијски менаџмент, Менаџмент људских ресурса и Менаџмент малих и средњих предузећа*. Од 2021. године учествује као предавач и ментор у „Акцелератор“ програму, који је намењен почетницима у бизнису и који организује Развојна агенција Републике Српске. Служи се енглеским језиком (ниво Б2) и познаје основе руског језика.

У наставку следи списак научних радова које је кандидаткиња објавила у претходном периоду :

- Kalenjuk-Pivarski, B., Paunić, M., Šarenac, N., Šmugović, S., Mlinarević, P., Ivanović, V., **Marjanović, J.**, Pavlović, S., Tekić, D., Đerčan, B., Tešanović, D., Gagić-Jaraković, S. (2024). The influence of gastronomic identity factors on food tourism development in the Republic of Serbia and Bosnia and Herzegovina. *Frontiers in Nutrition*, Vol. 10. doi: 10.3389/fnut.2023.1335943
- Марјановић, Ј. (2023). Предузетничка активност, иновације и њихов потенцијал у функцији привредног раста. *Економске идеје и пракса*, бр. 51, стр. 61-73.
- **Марјановић, Ј.**, Берић, М. (2021). Иновативност предузећа у Републици Српској и значај савјетодавне подршке за њихов развој. *Зборник радова „Јахорински пословни форум 2021“*, ISSN 2303-8969, стр. 319-326.
- Млинаревић, П., Балотић, Г., **Марјановић, Ј.** (2020). Анализа и структура извоза водећих компанија у Босни и Херцеговини. *Зборник радова „Јахорински пословни форум 2020“*, ISSN 2303-8969, стр. 257-264.
- Пауновић, С., **Марјановић, Ј.** (2019). Поређење АНР и ELECTRE I методе код избора најповољнијег тржишта. *Зборник радова „Јахорински пословни форум 2019“*, ISSN 2303-8969, стр. 159-166.
- **Марјановић, Ј.**, Поповић, Б. (2017). Истраживачки рад у високообразовним институцијама и сарадња с реалним сектором – стање и перспективе. *Зборник радова „Трендови развоја: Положај високог образовања и науке у Србији“*, ISBN 978-86-7892-904-5, стр. 158-162.
- Spremo, T., **Marjanović, J.** (2017). SME entrepreneurship and its contribution to economic activity in the Republic of Srpska. *Proceedings of the Faculty of Economics in East Sarajevo*, No. 15, pp. 55-62.
- **Марјановић, Ј.**, Берић, Б. (2014). Опортунитетни трошак образовне политике у Републици Српској и неусаглашеност са политиком запошљавања. *Зборник радова „Студенти у сусрет науци 2014“*, ISBN 978-99955-792-5-8, стр. 142-153.

Наставно-научно веће Економског факултета Универзитета у Београду на седници одржаној 30. новембра 2022. године одобрило је кандидаткињи Јелени Марјановић израду докторске дисертације под називом „Детерминанте предузетничке активности и њен утицај на одрживи развој: теоријска и емпиријска анализа“.

Уз претходно испуњене прописане процедуре везане за израду и одбрану колоквијума, сачињавање извештаја о напредовању кандидаткиње, као и проверу оригиналности рада, Јелена Марјановић је предала завршену докторску дисертацију на оцену 28. марта 2024. године.

Докторска дисертација је написана на укупно 230 страница текста прописаног проредом. Поред Увода (стр. 10-13), Закључка (стр. 205-208), Литературе (стр. 209-225) и Прилога

(стр. 226-230), дисертација обухвата четири дела: Преглед и критичка анализа литературе о развоју предузетничке активности и начинима њеног мјерења (стр. 14-34), Интерни и екстерни фактори као детерминистичка компонента предузетничке активности (стр. 35-98), Предузетничка активност у функцији остваривања циљева одрживог развоја – емпиријско истраживање (стр. 99-151) и Значај иновативности за предузетништво и за одрживи развој (стр. 152-204). Поред тога, дисертација садржи и апстракт на српском (стр. 1) и енглеском језику (стр. 2), садржај (стр. 3-5), списак табела (стр. 6-7), графикона (стр. 8) и слика (стр. 9). Докторска дисертација садржи 38 табела, 17 графикона и 5 слика, који пружају детаљније информације о резултатима и закључцима изнетим у тексту, као и њихову одговарајућу илустрацију. У списку коришћене литературе приликом израде дисертације је наведено 209 релевантних библиографских извора (научних чланака, књига и других извора претежно на енглеском језику), као и 13 Интернет извора.

2. Предмет и циљ дисертације

Разматрање карактеристика предузетништва, улоге и његовог значаја у привреди, појма и карактеристика предузетника и слична питања имају дугу историју у економској науци. Од физиократа (ако занемаримо најранија схватања предузетника као авантуриста - трговца), преко класичне школе економске мисли (са изузетком неокласичне школе), аустријске школе, па све до савремених схватања економиста у другој половини 20. века и почетком овог века, предузетништво привлачи пажњу економских истраживача различите провенијенције. Једно од важних питања које је заокупљало пажњу економиста различитих теоријских усмерења било је и питање доприноса предузетништва економском и друштвеном благостању. Међу тим доприносима најчешће се истичу они који се тичу запошљавања, иновативности и привредног развоја. **Предмет** анализираних докторске дисертације управо је био испитивање фактора који детерминишу ниво предузетничке активности и истраживање њеног утицаја на одрживи развој. Претпостављајући да предузетништво доприноси перформансама националних привреда, оно се у пракси неретко третира као покретач економског развоја. Допринос предузетништва остваривању ширих економских циљева друштва је неупитан, барем када је у питању смањење незапослености. Међутим, у литератури је присутан одговарајући дефицит истраживања која се баве испитивањем везе која постоји између предузетништва и раста и развоја привреде. Досадашње студије које су се бавиле истраживањем овог односа дају различите резултате. Значај и научна оправданост за спровођење предметног истраживања се огледа и у томе што је у њему узета у обзир чињеница да се оно што су водећи аутори из области предузетништва наводили као његове кључне одреднице (иновативност, креирање нових производа, развој и имплементација нових технологија и др.) и оно што се данас сматра предузетничком делатношћу (свака привредна делатност коју физичко лице обавља на тржишту ради стицања добити) не подудара у потпуности. У овом раду се посебна пажња придаје различитим врстама предузетничких бизниса и на то колико је свака од њих значајна за привреду, друштво и животну средину. У складу са савременим трендовима у домену заштите животне средине и поклањања пажње одрживом развоју, у дисертацији се не сагледавају само економски, већ се одговарајућа пажња поклања и друштвеним и еколошким аспектима. У мање развијеним земљама креатори економских и развојних политика заступају став да заштита животне средине треба да сачека боља времена и да приоритет треба да буде економски раст. Међутим, економски процват неусклађен са захтевима природе довео је последњих деценија до експанзије негативних екстерналија. Неке од најочљивијих међу њима су сиромаштво,

неједнакост, климатске промене, угрожена флора и фауна, исцрпљивање природних ресурса и др. Инвеститори првенствено воде рачуна о властитом капиталу и личним интересима, а они се обично не поклапају с општим благостањем. Ипак, с обзиром да се потреба за уважавањем принципа одрживог развоја све више намеће привредним субјектима како би се унапредио квалитет живота, у раду је истражен и допринос предузетништва социјалном и еколошком аспекту одрживог развоја. Сходно предмету истраживања, формулисана су и **три основна циља ове докторске тезе**. Први циљ био је да се испитају фактори који подстичу развој предузетништва. С обзиром на бројност егзогених и ендегених детерминанти које могу позитивно или негативно утицати на појединца да покрене сопствени бизнис, циљ је био обједињавање кључних фактора и утврђивање значајности њиховог утицаја, како би се утврдило који од њих има најјачи ефекат. Други циљ рада био је да се испита утицај предузетништва на одрживи развој. Најпре је истраживано да ли постоји, односно ког је смера и интензитета веза између предузетничке активности и економског раста. Поред тога, тестиран је утицај предузетништва на преостале две компоненте одрживог развоја - социјалну и еколошку компоненту. С обзиром на чињеницу да се од тренутка увођења предузетништва у научна истраживања предузетник поистовећује са иноватором, те да се и данас иновације сматрају покретачким фактором развоја, трећи циљ рада био је да се анализира степен иновативности предузећа у Босни и Херцеговини и да се утврди извор генерисања иновативних идеја.

3. Полазне хипотезе докторске дисертације

У складу са дефинисаним истраживачким јазом, предметом и циљем истраживања, у анализираној докторској дисертацији се пошло од пет истраживачких хипотеза. Прва се односила на утврђивање кључних фактора који утичу на предузетничку активност, а друга, трећа и четврта на даље импликације које та активност има на компоненте одрживог развоја (економску, социјалну и еколошку). Пета хипотеза тестира разлике у изворима иновативности у односу на величину предузећа.

Хипотеза 1: Предузетничка самопроцена има значајнији утицај на предузетничку активност него фактори из окружења.

Међу истраживачима који су се бавили факторима окружења, разликују се они који су испитивали утицај тих фактора на предузетничку активност и они који су истраживали њихов утицај директно на економски раст. У свом истраживању кандидаткиња је кренула од претпоставке да фактори окружења представљају предуслов за било какав вид улагања и да се стога не може посматрати њихов непосредан утицај на раст, него на покретање бизниса. Радови који су се бавили овим питањем укључивали су различите групе фактора, али се издваја истраживање које су спровели *Aparicio, Urbano и Audretsch* (2015), који су факторе поделили на формалне и неформалне. Применом метода главних компонената фактори су разврстани у неколико група (компонената) које служе као независне варијабле с циљем тестирања њиховог утицаја на предузетничку активност. Као једна од компоненти издвојила се и предузетничка самопроцена која се односи на перцепцију предузетника у погледу властитих вештина и компетенција, намере да покрене властити бизнис и перцепцију прилика на тржишту.

Друга хипотеза односила се на утицај предузетништва на привредни раст и гласи:

Хипотеза 2: Укупна рана предузетничка активност нема опредељујући утицај на привредни раст, јер он зависи од амбициозности предузетника.

За потребе овог рада предузетничка активност мерена је помоћу три показатеља. Укупна рана предузетничка активност изражена је показатељем *TEA (Total Entrepreneurship Activity)*. Он мери проценат одраслог становништва који је у процесу покретања бизниса или има успостављен бизнис 3,5 године или краће. Уходани бизниси представљени су показатељем *EBOR (Established Business Ownership Rate)*, који мери проценат власништва над етаблираним бизнисима (постоје дуже од 3,5 године). Амбициозни предузетници представљају проценат предузетника који очекују да ће запослити шест или више радника током наредних пет година. Други и трећи показатељ су по дефиницији више оријентисани на раст, док се за први то не може рећи с обзиром на велику стопу неуспеха младих бизниса и чињеницу да неки од њих нису ни покренути с намером да се развијају, него да обезбеде егзистенцију за предузетника и његову породицу.

Трећа хипотеза указује на однос предузетничке активности и социјалне компоненте у оквиру одрживог развоја:

Хипотеза 3: Предузетничка активност нема опредељујући утицај на социјални аспект привредног развоја.

Последњих деценија аутори су постали свесни да не треба посматрати само квантитативне показатеље, тј. стопу раста БДП-а, него и квалитет привредног раста (и развоја). Стога је један од циљева овог рада био да истражи постојање везе између предузетништва и квалитета живота људи. Индекс људског развоја коришћен је као мера социјалне компоненте одрживог развоја. У њему су садржани образовање, очекивано трајање животног века и бруто национални доходак по становнику. За потребе овог рада извршено је прилагођавање Индекса људског развоја тако што су оригинални подаци *UNDP*-а кориговани са циљем да се израчуна модификовани индекс људског развоја који у себи садржи само социјалну компоненту (без бруто националног дохотка по становнику).

Четврта хипотеза испитује утицај предузетничке активности на еколошку компоненту одрживог развоја:

Хипотеза 4: Предузетничка активност повећава емисију угљен-диоксида, чиме преовладава негативан утицај предузетништва на животну средину.

Константна трка за профитом довела је до занемаривања природних закона и изазвала је бројне природне катастрофе и загађење земље, ваздуха и воде. Стога се поставља питање колико дуго ће људи моћи да деградирају своје природно станиште. Проблем заштите животне средине актуелизован је документом Европске комисије „Европа 2050“, који предвиђа достизање нулте нето емисије гасова стаклене баште до 2050. године, и документом Уједињених нација „Агенда 2030“, који садржи 17 циљева одрживог развоја, међу којима и одговор на климатске промене. Један од задатака истраживања у оквиру ове докторске тезе био је да се испита да ли предузетништво угрожава животну средину, с обзиром на то да бројни негативни примери из реалног живота намећу такав закључак, а сличне резултате су показала и претходна истраживања.

Пета хипотеза у фокусу има иновативност као фактор који истовремено може да буде значајан и за привредни развој и за предузетништво:

Хипотеза 5: Учешће екстерних иновација у структури укупних иновација зависи од величине предузећа.

Раније спроведена истраживања су показала да се повећава број малих предузећа која иновативне идеје добијају из екстерних извора. Тиме се потврђује значај тренда умрежавања малих фирми у савременом добу и његова улога у подстицању иновација. Међутим, претпоставља се да је умрежавање још увек слабије коришћен ресурс за унапређење пословања у мањим предузећима у односу на велика предузећа. У малим фирмама нису раздвојене власничка и управљачка структура. Оснивач је истовремено и власник и менаџер и доноси одлуке самостално служећи се више импровизацијом него планирањем. Међутим, са растом величине предузећа, расте и потреба за сарадњом. Стога је било релевантно да се истражи да ли постоји статистички значајна разлика у изворима иновативних идеја с обзиром на величину предузећа. За тестирање ове хипотезе коришћен је узорак предузећа са територије Босне и Херцеговине.

4. Опис садржаја (структура по поглављима) дисертације

У складу са дефинисаним предметом и циљем истраживања, као и полазним хипотезама, дисертација је конципирана тако да се састоји из четири кључна поглавља. Структура дисертације по поглављима је следећа:

УВОД

1. ПРЕГЛЕД И КРИТИЧКА АНАЛИЗА ЛИТЕРАТУРЕ О РАЗВОЈУ ПРЕДУЗЕТНИЧКЕ АКТИВНОСТИ И НАЧИНИМА ЊЕНОГ МЈЕРЕЊА

- 1.1. Развој економске мисли о предузетништву
- 1.2. Парадигме о предузетништву
- 1.3. Изазови мјерења предузетничке активности

2. ИНТЕРНИ И ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ КАО ДЕТЕРМИНИСТИЧКА КОМПОНЕНТА ПРЕДУЗЕТНИЧКЕ АКТИВНОСТИ

- 2.1. Предузетнички екосистем – појам, врсте и класификација фактора
- 2.2. Категоризација интерних и екстерних фактора примјеном методе анализе главних компонената
- 2.3. Мјерење утицаја предузетничког екосистема на ниво предузетничке активности: регресиона анализа

3. ПРЕДУЗЕТНИЧКА АКТИВНОСТ У ФУНКЦИЈИ ОСТВАРИВАЊА ЦИЉЕВА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА – ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

- 3.1. Модели развоја кроз историју економске мисли – теоријски осврт
- 3.2. Парадигма одрживог развоја
- 3.3. Анализа утицаја предузетништва на одрживи развој: анализа модела панела

4. ЗНАЧАЈ ИНОВАТИВНОСТИ ЗА ПРЕДУЗЕТНИШТВО И ЗА ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

- 4.1. Креативност, инвентивност и иновативност – проблем операционализације и мјерења варијабли
- 4.2. Иновативност предузећа у Босни и Херцеговини: компаративна анализа
- 4.3. Улога умрежавања у подстицању иновативности: утицај величине предузећа на изворе иновативности
- 4.4. Улога иновативности у периодима кризе – искуства и поуке за будућност

ЗАКЉУЧАК

ЛИТЕРАТУРА

ПРИЛОЗИ

Прво поглавље је било посвећено разматарњу предузетништва као феномена, различитим интерпретацијама предузетништва у економској науци, као и у ширем смислу. Најпре је дат осврт на порекло појма 'предузетништво' и 'предузетник', као и детаљан преглед генезе и еволуције тумачења овог термина, од зачетака до данас. Истиче се да му је током развоја економске мисли посвећиван различит степен пажње – од занемаривања до наглашавања кључне улоге у привреди. Веровање да су предузетници похлепни, себични и експлоататорски настројени еволуирало је до њиховог поистовећивања са визионарима и креативцима који највише доприносе економском расту и запошљавању. Потом је дефинисан појам предузетништва у модерном добу и елаборирана су различита гледишта аутора у вези с овим појмом. Посебан акценат је стављен на истицање разлика између појмова 'предузетништво' и 'самозапошљавање'. Истиче се да, с обзиром на изворно Шумпетерово посматрање предузетника као иноватора, самозапошљавање не би требало поистовећивати с предузетништвом, иако се то често ради и у пракси и у појединим студијама. Овом гледишту се супротстављају аутори који наглашавају економску, а не иновативну компоненту предузетништва. Наводи се да они сматрају да је предузетништво сваки облик увођења нове економске активности, а то укључује и имитацију. У оквиру првог дела анализираних дисертација, издвајају се три парадигме предузетништва: „предузетништво као понашање“ (начин размишљања), „предузетништво као организациони напор“ и „предузетништво засновано на учинку“ (предузетништво као иновација). Предузетништво као понашање укључује две димензије: способност препознавања прилика и њихово искоришћавање. Указује се да оно не мора бити повезано с приватним бизнисом и легалним тржишним токовима нити захтева регулисан правни статус. Предузетништво као организациони напор односи се на регистроване бизниси и легалне тржишне токове. Последњи аспект посматрања је предузетништво базирано на учинку, тј. перформансама, које најчешће укључује иновативност или раст. Овај концепт се највише ослања на Шумпетерово учење будући да је он тврдио да је кључни фактор предузетништва иновација. На крају првог поглавља дефинисани су показатељ укупне ране предузетничке активности (*TEA*), као и остали показатељи који мере ниво предузетништва. Разматране су њихове предности и недостаци у односу на остале начине мерења предузетничке активности (*COMPENDIA* базу и *WBGES* базу).

Акцент у *другом поглављу* анализираних радова је био стављен на предузетништво у организационом смислу. Фокус је био на дефинисању фактора (услова) који утичу на покретање бизниса без обзира на разлог покретања. Пошло се од претпоставке да се

пословање не одвија у вакууму, него под одређеним условима који су некад мање, а некад више подстицајни. Комбинација тих услова – менталитета, инфраструктуре и ресурса чини предузетничко окружење, тј. екосистем. Због бројности фактора који чине тај екосистем, они су подељени у две групе – формални и неформални, тј. институционални и когнитивни. Прва група обухвата широк дијапазон варијабли почев од политичке стабилности, владавине права, контроле корупције, па до разних програма подршке приватном сектору. Когнитивни фактори односе се на намере предузетника да покрену сопствени бизнис, поверење у сопствене способности и страх од неуспеха. Након детаљног сагледавања фактора предузетничке активности (како оних из интерног, тако и из екстерног окружења), кандидаткиња спроводи регресиону анализу с циљем да испита да ли они подстицајно или обесхрабрујуће утичу на покретање бизниса. Пре тога, применом метода главних компонената редукован је велики број објашњавајућих променљивих на мањи број њихових комбинација, који је прихватљив за ефикасно оцењивање у оквиру линеарне регресије. На крају овог поглавља извршена је компарација спроведеног истраживања с истраживањем које врши компанија Емвеј (*Amway*) у домену ставова према предузетништву, стања предузетничког духа, као и интерних и екстерних фактора који подстичу или ометају предузетнике.

С обзиром на то да се предузетништву приписује улога четвртог фактора производње, у *трећем поглављу* дисертације кандидаткиња је настојала да утврди да ли и у којој мери оно утиче на привредни развој. Констатује се да је глобална (светска) финансијска криза из 2008. довела до преиспитивања концепта привредног развоја, будући да су наглашавање економске компоненте и максимизирање профита проузроковали неочекиване социјалне и еколошке проблеме. Стога је акценат преусмерен са економског на одрживи развој. Одрживи развој представља тренутно најактуелнију развојну парадигму и подразумева остваривање „троструког резултата“, тј. стварање профита уз постизање користи за друштво и за Планету. У оквиру овог дела је спроведено емпиријско истраживање. Спецификована су и оцењена три економетријска модела. У сваком од њих је по једна компонента одрживог развоја третирана као зависна променљива - стопа раста БДП-а за економску компоненту, модификовани индекс људског развоја за социјалну и емисија CO₂ за еколошку компоненту. Независне варијабле које су примарни фокус истраживања су: укупна рана предузетничка активност, етаблирани (уходани) бизниси и бизниси оријентисани на раст. Као контролне варијабле употребљене су: издаци за јавну потрошњу, бруто инвестиције, текући здравствени издаци, упис на факултете, потрошња енергије из фосилних горива и бруто домаћи производ изражен паритетом куповне моћи. На крају поглавља су образложени резултати и детаљно појашњени утицаји различитих врста предузетништва на добијене вредности. Резултати до којих се у истраживању дошло су упоређени са Глобалним предузетничким индексом (*Global Entrepreneurship Index - GEI*).

У *четвртом поглављу* пажња је била посвећена иновативности, елементу на чији је значај у предузетништву указао још Шумпетер, као и различитим начинима за њено мерење. Извршена је компаративна анализа земаља окружења по критеријумима иновативности, а на основу Збирног индекса иновативности (*Summary Innovation Index - SII*), који привреде групише у четири категорије: лидери у иновацијама, пратиоци (снажни иноватори), умерени иноватори и скромни иноватори. Посебна пажња се обратила на изворе иновативности предузећа у Босни и Херцеговини. Заузима се став да за иновацију од великог значаја може да буде сарадња са стејкхолдерима, почевши

од добављача и дистрибутивних канала, преко образовних и финансијских институција, па до конкурената. Идеја за иновацију може да потекне из било ког извора, па одржавање мреже односа са свим поменутиим заинтересованим странама повећава шансе за предузимање иновативних подухвата. Стога је посебан део у овом поглављу био посвећен сагледавању улоге коју умрежавање има у процесу подстицања иновативности, као и да ли и како величина предузећа утиче на изворе иновативности. У овом поглављу је сагледавано и како предузећа долазе до иновативних идеја, односно да ли је присутна преоријентација са интерних на екстерне изворе иновативности. С обзиром на кризу изазвану пре свега пандемијом COVID-19, у раду се истражује какве је последице на привреду изазвала пандемија и које су мере предузимале власти и предузећа као одговор на кризу. Скрининг тренутног стања показује да су кризу науспешније пребродиле, или њене последице свеле на најмању меру, оне организације које су биле спремне да се прилагоде, одбаце досадашњи начин рада или уведу нове праксе. Испоставило се да су предузетници и привредни субјекти предност давали опстанку, а не унапређењу пословања и због тога преферирали стратегије редукције и истрајности у односу на стратегије иновирања и дезинвестирања. Међутим, истиче се и да је стратегија преживљавања скупа и да се не може континуирано примењивати јер генерише фискални дефицит и јавни дуг. Због тога се посебно акцентује значај иновација, првенствено дигиталних технологија, за савладавање последица кризе.

5. Методе које су примењене у истраживању

Сложеност предмета истраживања у овој докторској дисертацији подразумевала је коришћење више метода, тако да су у раду комбиновани кабинетско истраживање и теоријске научне методе са емпиријском анализом и одговарајућим квантитативним техникама. На основу прегледа релевантне научне литературе, кандидаткиња је извршила селекцију најважнијих резултата који су обрађени применом дескриптивне методе, методе класификације, анализе и синтезе, те индукције и дедукције. Поред тога, коришћене су методе дескриптивне статистике и компаративна анализа (бенчмаркинг) с циљем да се испита постојање јаза између појединих група земаља. Компаративни метод је коришћен и приликом утврђивања разлика у иновативности између предузећа различите величине. Поред тога, у дисертацији су коришћени и метод историјске аналогije и метод доказивања или оповргавања постављених хипотеза.

За потребе спровођења сопственог емпиријског истраживања у раду се користио метод анкетирања предузећа различите величине на подручју Босне и Херцеговине. С циљем да се утврди разлика у пореклу иновативних идеја у односу на величину предузећа (хипотеза 5), извршено је χ^2 тестирање. У оквиру емпиријског дела истраживања кандидаткиња се ослонила и на мултиваријационе методе зависности и међузависности. У циљу доказивања хипотезе о идентификовању фактора који имају најјачи утицај на ниво предузетничке активности (хипотеза 1), примењена је регресиона анализа. Њој је претходила примена метода главних компонената. Ради се о методи којом се редукују димензије модела и постиже већа прецизност у оцењивању, те је она из тих разлога коришћена у сврху смањења великог броја променљивих које се односе на предузетнички екосистем. Иницијалних 18 варијабли је редуковано на 10, а потом груписано у мањи број главних компоненти које су касније послужиле као независне варијабле у регресионој анализи како би се сагледао њихов утицај на ниво предузетничке активности. Квалитет оцењеног регресионог модела је анализиран помоћу одговарајућих тестова нормалности и хетероскедастичности. У истраживању су

коришћени подаци из извештаја *Worldwide Governance Indicators* и *Global Entrepreneurship Monitor - GEM*. Година у којој су посматране поменуте варијабле је 2020., а узорак је сачињен од 42 земље са европског, азијског, америчког и афричког континента.

У циљу доказивања друге, треће и четврте хипотезе у емпиријском делу дисертације су коришћени статички модели панела и панел модел векторске ауторегресије (*PVAR*). У поступку тестирања хипотеза дефинисана су три модела како би се испитао утицај предузетништва на све три компоненте одрживог развоја – економску, социјалну и еколошку. Променљиве које су у овим моделима употребљене узете су из следећих извора – *GEM*, *Human Development Indicators (HDI)* и *World Development Indicators (WDI)*. Независне варијабле које су примарни фокус истраживања су рана предузетничка активност, уходани бизниси и бизниси оријентисани на раст, а контролне варијабле су издаци за јавну потрошњу, бруто инвестиције, текући здравствени издаци, упис на факултете, потрошња енергије из фосилних горива и бруто домаћи производ изражен паритетом куповне моћи. Зависне варијабле којима се мери економски, социјални и еколошки аспект одрживог развоја су стопа раста БДП-а, модификовани индекс људског развоја и ниво емисије угљен-диоксида (CO_2). У сва три модела узорак чине по 23 земље, од чега је већина европских и неколико јужноамеричких. Циљ је био да се узорком обухвате развијеније привреде (брuto национални доходак по становнику изнад 10.000 америчких долара у текућим ценама) како би структура била хомогенија. Период обухваћен овим истраживањем је 2011-2020. година, а број опсервација варира, јер је панел небалансиран. Поменуте методе у складу су са методама примењиваним у савременим истраживањима из ове области.

6. Остварени резултати и научни допринос

Емпиријска истраживања спроведена у овој дисертацији била су усмерена у три правца, а у њиховом средишту је предузетничка активност.

Први истраживачки сегмент бавио се анализом и идентификацијом фактора који у највећој мери утичу на покретање сопственог бизниса. Допринос се огледа у обједињавању већег броја фактора који потенцијално могу да мотивишу или демотивишу појединца да покрене сопствени пословни подухват и утврђивању који од њих има најјачи утицај. Резултати до којих се дошло у спроведеној анализи могу да послуже као добра основа за извлачење одговарајућих закључака и да се искористе за давање сугестија креаторима стратегија привредног развоја и економским актерима које факторе треба стимулисати ако је циљ да се подстакне предузетничка активност. Претензија је била да се испита да ли значајнији утицај на покретање нових бизниса имају интерни или екстерни фактори. Применом методе анализе главних компонената и регресионе анализе показало се да интерни фактори имају снажнији утицај на покретање нових бизниса него фактори из окружења. На бази узорка земаља који је коришћен у анализи (42 привреде обухваћене студијом Глобални монитор предузетништва) дошло се до налаза да амбијент за покретање бизниса има негативан и слабији утицај на стопу нових бизниса од предузетничких способности. Иако се претпоставља да је улога државе важна у успостављању правила понашања привредних актера и стимулисању њиховог учешћа на тржишту, резултати у пракси показују да чак и у земљама са значајним институционалним недостацима и демотивишућим ставом популације према предузетницима има приватних бизниса који успешно послују. Ти

примери указују на значај предузетничких карактеристика појединца. Негативан утицај екстерних фактора на предузетништво може се тумачити у контексту нивоа развоја конкретне привреде. Наиме, земље које су развијене имају подстицајан амбијент за покретање бизниса, али имају и развијену привреду. Доступност места за запослење и високе реалне зараде дестимулишу оснивање властитих предузетничких подухвата, па се у овим земљама бележе ниже стопе нових бизниса. С друге стране, амбијент земаља у развоју не олакшава рад предузетника, а њихов број је све већи. Високе стопе нових бизниса у земљама у развоју могу бити сигнал да на тржишту недостаје алтернатива за запошљавање, па је то једина опција за опстанак (предузетништво из нужде). Без обзира на чињеницу да предузетништво није фаворизовани избор каријере, примери предузетничког понашања у мање развијеним земљама су бројни, па се намеће закључак да нису само институционални фактори ти који утичу на развој предузетништва, него да највећи утицај имају фактори на страни предузетника. Тиме је прва хипотеза у раду потврђена.

Други део истраживања представља логичан наставак претходног и циљ му је био да утврди какав утицај предузетништво има на компоненте одрживог развоја. Нагласак у раду није стављен само на компоненту раста, тј. економску категорију, него и на преостале две димензије одрживог развоја – друштвену и еколошку. Анализа се заснивала на оцени статичких модела панела за 23 земље у периоду 2011-2020. година. Оцењена су, дакле, три модела: први који тестира утицај предузетништва на економску компоненту одрживог развоја (привредни раст), други који тестира утицај предузетништва на социјалну компоненту одрживог развоја (модификовани индекс људског развоја) и трећи који тестира утицај предузетништва на еколошку компоненту одрживог развоја (емисију угљен-диоксида). Резултати оцене статичких модела панела су показали да постоји позитиван утицај предузетништва на одрживи развој, али да није свака врста предузетништва подједнако значајна. У анализи је коришћен узорак од 23 привреде средњег и високог нивоа развијености (са вредношћу бруто националног дохотка преко 10.000 америчких долара) током периода 2011-2020. година. Ниво предузетничке активности је изказиван стопом нових бизниса, стопом уходаних бизниса и стопом амбициозних предузетника (нових бизниса који су оријентисани на раст). Резултати до којих се дошло су следећи. Уходани бизниси позитивно утичу на све три компоненте одрживог развоја – подстичу привредни раст, подстичу људски развој и смањују емисију угљен-диоксида. Утицај нових бизниса је мање користан за одрживи развој, јер једини позитиван ефекат имају на животну средину. Амбициозни предузетници имају најјачи ефекат на привредни раст (позитиван), али њихова улога у преостала два сегмента одрживог развоја није могла бити испитана због недостајућих података који су ометали тестирање модела. Нови бизниси су показали негативан ефекат на привредни раст јер не одражавају квалитет, него квантитет предузетништва. Поузданији закључак би се могао донети када би се узео у обзир број нових бизниса који су угашени и када би се имала у виду структура покренутих бизниса. С друге стране, утицај амбициозних предузетника је позитиван, што показује да кумулирање раста на микро нивоу проузрокује макроекономски раст. С обзиром на то да је полазна претпоставка у раду била да привредни раст зависи од амбициозних предузетника, а не од нових бизниса, може се сматрати да је друга постављена хипотеза потврђена. Утицај нових и уходаних бизниса на људски развој је опречан: нови бизниси смањују, а уходани повећавају индекс људског развоја. Оба резултата се могу објаснити психолошким ефектима које изазивају поменуте активности. Покретање бизниса може изазвати анксиозност код предузетника због тога што се суочава с нечим новим и непознатим. Притом, вођење бизниса захтева велику посвећеност, пожртвованост и рад

под притиском, а услови и конкуренција на тржишту могу да буду сурови. С друге стране, опстанак на тржишту код предузетника повећава осећај самоиспуњења и самопоштовања и због властитог успеха и због доприноса заједници. Тиме јача психичка стабилност предузетника и позитивно се одражава на физичко здравље. Трећа хипотеза у раду није предвиђала повезаност између предузетништва и људског развоја, па је добијеним резултатима оповргнута. На емисију угљен-диоксида и нови и уходани бизниси утичу на исти начин – смањујући загађење. Уколико разлог није у развијеном индустријском сектору који елиминира улогу малих предузетника, онда се може тврдити да су посматране земље оријентисане ка еколошком предузетништву. Бизниси који се покрећу су више еколошки освешћени и креирају решења за деградирање животне средине. С обзиром на то да је четврта хипотеза у раду била да је утицај предузетништва на животну средину негативан, овим резултатом она је оповргнута. Налази до којих се у овом делу истраживачког подухвата дошло пружају одговарајуће смернице креаторима економских политика, али и онима који се баве законском и подзаконском регулативом у смислу које облике предузетништва треба стимулисати. Када је у питању пружање подршке новим бизнисима, препорука је да се подстичу предузетници оријентисани на раст, тј. амбициозни предузетници, уз услов да су еколошки освешћени. Посебну пажњу треба посветити пружању подршке предузетницима да опстану на тржишту, јер су уходани бизниси показали позитиван утицај на сваку компоненту одрживог развоја. Предузетници су најрањивији након што се региструју и суоче са законима тржишта и конкуренције. Због тога им није битна само финансијска подршка, него много значајнији може да буде менторинг и стручна помоћ у вођењу бизниса, организацији посла, управљању финансијама и сл.

У трећем делу истраживања фокус је померен са макроекономског на микроекономски аспект, а у средишту пажње су била предузећа у Босни и Херцеговини и иновације које она спроводе. Амбиција је била да се истраже извори иновативности предузећа, као и да се открије да ли су у време кризе изазване вирусом COVID-19 примењиване иновативне или одбрамбене стратегије. Добијени резултати упућују на закључак да иновативност предузећа у БиХ има неједнаку географску дистрибуцију. Према подацима ентитетских завода за статистику, у периоду 2018-2020. година свега четвртина предузећа из Републике Српске је била иновативно активна насупрот 60% предузећа из Федерације БиХ. Иновативна активност расте упоредо с растом величине предузећа. Међутим, анкета спроведена на узорку од 50 предузећа из целе БиХ показује да величина предузећа не утиче на изворе генерисања иновативних идеја. Пета хипотеза у раду, да са растом величине предузећа расте учешће екстерно генерисаних иновација, је стога оповргнута. Анкетирање је показало да су најчешће спровођене иновације у босанскохерцеговачким предузећима иновације производа и организације пословања, а да затим следе излазак на ново тржиште и маркетиншке иновације. У периоду кризе изазване корона вирусом предузећа су много чешће користила одбрамбене него иновативне стратегије, али су највећу корисност имала од иновативних стратегија. То показује да чак и у кризним временима стратешко размишљање и напори уложени у иновирање доносе највеће бенефите.

Сви добијени резултати у истраживањима спроведеним у овој докторској дисертацији имају теоријски и емпиријски значај. Први се огледа у обогаћивању и проширивању постојеће литературе новим налазима и зависностима, а потоњи у усмеравању рада креатора економских политика. Резултати истраживања су понудили одговоре на следећа питања: 1. да ли предузетничка самопроцена има значајнији утицај на предузетничку активност него фактори из окружења; 2. да ли привредном расту у већој

мери доприноси укупна рана предузетничка активност или, пак, амбициозност предузетника; 3. да ли и у којој мери предузетничка активност утиче на социјалну компоненту привредног развоја; 4. како предузетничка активност утиче на животну средину; 5. у којој мери су екстерне иновације битне за развој предузетничке активности са становишта величине предузећа.

Докторска дисертација даје значајан допринос у домену анализе детерминанти предузетничке активности, као и њеног утицаја на одрживи развој. Осим тога, спроведена истраживања имају значај и за извођење одговарајућих закључака о степену иновативности предузећа у Босни и Херцеговини, посебно са аспекта величине предузећа.

Налази до којих се у овом истраживању дошло представљају добру основу за креаторе економске политике на подручју подстицања иновација, умрежавања и повезивања предузећа са циљем да се остваре позитивни ефекти на одрживи развој. Допринос дисертације огледа се и у томе што се у њој на свеобухватан и студиозан начин испитује утицај различитих интерних и екстерних фактора на ниво предузетничке активности. На основу резултата истраживања дају се препоруке доносиоцима одлука (креаторима економске политике) којим факторима треба посвећивати пажњу са циљем да се развије предузетничка активност, као и којим групама предузетника пружати подршку са циљем да се у што већој мери испуне циљеви одрживог развоја.

Остварени резултати у овој дисертацији могу послужити као добра основа за даљи развој теоријско-методолошког аспекта истраживања предузетништва и његовог макроекономског значаја.

7. Закључак

Тема ове докторске дисертације припада интересантном истраживачком подручју (Предузетништво, Предузетничка економија и Одрживи развој). Посебан допринос кандидаткиња Јелена Марјановић је остварила у домену анализе доприноса предузетничке активности различитим аспектима одрживог развоја (економски, социјални и еколошки), чиме је пружила и теоријски основ за редефинисање улоге коју сектор предузетника и малих и средњих предузећа има у процесу привредног раста и развоја у ширем смислу. Треба посебно истаћи да је материја коју је кандидаткиња обрадила изразито захтевна у погледу свестраног обухватања детерминанти предузетничке активности и њеног утицаја на одрживи развој. Осим тога, важно је поменути да је предмет ове докторске дисертације до сада недовољно истраживан у домаћој економској литератури, што овом истраживању даје посебну релевантност. Комисија оцењује и да је кандидаткиња, користећи релевантну научну методологију и опсежну литературу, успешно обрадила предложену тему. Докторска дисертација је урађена у складу са важећим стандардима и одобреном пријавом од стране Наставно-научног већа Економског факултета Универзитета у Београду и Већа научних области правно-економских наука Универзитета у Београду, како у погледу предмета, циља и метода истраживања, тако и у погледу садржаја. Комисија оцењује да је остварен циљ истраживања, те да је докторска дисертација резултат оригиналног и самосталног научног рада кандидаткиње. Начин на који је дисертација обрађена представља вредно самостално научно дело из третиране проблематике. Сматрамо да је резултатима дисертације кандидаткиња пружила очекивани теоријски и практични допринос.

Имајући све претходно у виду предлажемо Наставно-научном већу Економског факултета да прихвати позитивну оцену докторске дисертације Јелене Марјановић под називом „Детерминанте предузетничке активности и њен утицај на одрживи развој: теоријска и емпиријска анализа” и одобри јавну одбрану.

Београд, 24.04.2024. године

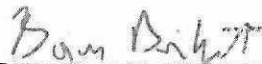
Чланови комисије:

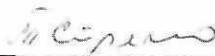
проф. др Благоје Пауновић
Универзитет у Београду - Економски факултет

др Светозар Тапасковић, доцент
Универзитет у Београду - Економски факултет

др Бојан Балкоћ, доцент
Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет

проф. др Тихомир Сиремо
Универзитет у Источном Сарајеву,
Економски факултет Пале